

BOLANING RIVOJLANISH SOHALARI KOMPETENSIYALARI

E'zozxon Muzaffarovna Hamrayeva

Jizzax davlat pedagogika instituti "Maktabgacha ta'lim" fakulteti,
"Maktabgacha ta'lim metodikasi" kafedrası o'qituvchisi
muzaffarovna85@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari bayon qilingan. Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarining metodologik asoslari ko'rsatib berilgan. Jumladan, maktabgacha ta'lim va tarbiya sohasiga oid me'yoriy-huquqiy hujjatlarga alohida to'xtalib o'tilgan. Hamda bola tarbiyasiga va uning kelajagiga doir hikmatli so'zlar tahliliy o'rganilgan.

Shuningdek bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari Yaponiya va Xitoy davlati bilan solishtirish orqali tahliliy yoritilgan. Hamda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirish masalasi dolzarbligi borasidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: bola, rivojlanish sohalari kompetensiyalari, jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi, ijtimoiy-hissiy rivojlanish, nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari, bilish jarayonining rivojlanishi, ijodiy rivojlanish, maktabgacha ta'lim, islohot, huquqiy asos, davlat standarti, o'quv dastur, tarbiyachi pedagog, ota-ona, yangi O'zbekiston, Renesans.

CHILD DEVELOPMENT AREAS COMPETENCES

ABSTRACT

In this article, the compartments of the child's development areas are described. The methodological basis of the child's development field of competences is indicated. In particular, the normative and legal documents on preschool education and training were touched upon. And the words of wisdom about the upbringing of the child and his future are studied analytically.

Also, the areas of development of the child are analyzed by comparing the state of Japan and China with the state of Japan. There are also opinions on the relevance of the issue of the formation of compensations in the areas of development of the child.

Keywords: child, compartments of development, formation of physical development and healthy lifestyle, socio-emotional development, speech, communication, reading and writing skills, development of the cognitive process, creative development, preschool education, reform, legal basis, state standard, educational program, educator, parent, new Uzbekistan, Renaissance.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim va tarbiya-bolalarga ta'lim va tarbiya berishga, ularni intellektual, ma'naviy-axloqiy, etik, estetik va jismoniy jihatdan rivojlantirishga, shuningdek bolalarni umumiy o'rta ta'limga tayyorlashga qaratilgan uzluksiz ta'lim turi[1, 3-modda]hisoblanib, bolaning ilk rivojlanish yoshidan to 7 yoshgacha bo'lgan davrigacha uning har tomonlama kamol topishini ta'minlashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshiradi.

Mana shu jarayonda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishga e'tiborni qaratish davr talabi sifatida dolzarbligini hech qachon yo'qotmaydi. Chunki barkamol avlod tarbiyasi har qaysi davlatning eng asosiy ustuvor vazifasi hisoblanadi. Bu borada birinchi prezidentimiz Islom Karimov shunday degan edilar;-“ Har qaysi davlat, har qaysi millat o'z farzandlari qiyofasida, unib-o'sib kelayotgan yosh avlod timsolida shu xalqqa xos eng go'zal fazilatlarni namoyon etadigan, uning ezgu orzu-niyatlarini amalga oshirishda mardlik va fidoyilik ko'rsatishga qodir bo'lgan o'z tayanchi va suyanchini ko'rishi tabiiydir”. [2, 165-bet]

Darhaqiqat, bugungi avlod istiqbolda yangi O'zbekistonning taraqqiyotini ta'minlashi uchun ham jismoniy va ma'naviy sog'lom, intellektual salohiyatli bo'lishi talab etiladi. Bu talab maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlarida voyaga yetayotgan yosh avlodning ta'limi va tarbiyasiga bo'lgan e'tiborni oshirishni taqozo etadi. Shu maqsadda mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, moddiy-texnik bazasini mustahkamlash, maktabgacha ta'lim muassasalari tarmog'ini kengaytirish, malakali pedagog kadrlar bilan ta'minlash, bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash darajasini tubdan yaxshilash, ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturlari va texnologiyalarni tadbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, ahloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish bo'yicha muhim ishlar amalga oshirildi.

2020-yil 22-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining “Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida”gi VMQ 802-sonli Qarori[3] qabul qilindi. Ushbu qarorga binoan bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari belgilab berildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mamlakatimizda maktabgacha ta'lim sohasida qabul qilingan me'yoriy-huquqiy hujjatlar bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari mavzusini

o'rganishda metodologik asos hisoblanadi. Bularga asosan 2019 yil 16 dekabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'RQ-595-sonli qonuni[1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori[4], Vazirlar Mahkamasining 2020 yil 22 dekabrda "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ-802-sonli qarori[3] kiradi.

Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllanishida amalga oshiriladigan vazifalarning huquqiy asosi sifatida "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonuni xizmat qiladi. Bunda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllanishiga xizmat qiladigan maktabgacha ta'lim va tarbiya tashkilotlari hamda tarbiyachi pedagoglar, ota-onalarning huquq va majburiyatlari mustahkamlangan. Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida esa bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishning mavjud shart-sharoitlari va imkoniyatlari, kamchiliklari o'rganilgan hamda 2030 yilgacha bu jarayonda amalga oshiriladigan vazifalar belgilab berilgan.

Shuningdek birinchi prezidentimiz Islom Karimov hamda amaldagi prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning asarlari va ma'ruzalari ham bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini o'rganishda metodologik asos sifatida xizmat qiladi. Bu borada mamlakatimiz mustaqilligining me'mori Islom Karimov "Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch" asarida shunday yozadi;- "Odamzot uchun bir umr zarur bo'ladigan tabiiy ko'nikma va xususiyatlar, masalan, har qaysi bolaning o'ziga xos va o'ziga mos qobiliyati, atrofidagi odamlar bilan muomalasi, tengdoshlari orasida o'zini qanday his qilishi, yetakchilik xislatlariga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi, kerak bo'lsa, dunyoqarashi – bularning barchasi avvalo uning tug'ma tabiati, shu bilan birga, oilada oladigan tarbiyasiga uzviy bog'liq ekanini hayot tajribasi ko'p misollarda tasdiqlab beradi.

Aynan mana shu davrda bola hamma yaxshi-yomon narsani tushunib, anglay boshlaydi, uning beg'ubor ongi bamisoli bosma qog'oz singari oiladagi, yon-atrofdagi barcha voqea-hodisalarni, ularning zamiridagi taassurotlarni o'ziga shimib-singdirib oladi. Uning ota-onasiga, bobo va momolariga mehri va hurmati, o'zini o'rab turgan muhitga nisbatan munosabati kundan-kunga takomillashib boradi".[5]

Demak, bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllanishida birinchi navbatda oilaning, ota-onaning hamda uning o‘rab turgan muhitning o‘rni va ahamiyati katta ekan.

Bu borada prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2020 yil 29 dekabrda O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga va xalqiga murojaatnomasi[6]da yangi O‘zbekistonda uchinchi Renesansni barpo etishda beshta xalqa ichida maktabgacha ta’lim tashkilotlarini va oilani, beshta ustun ichida esa maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyachilari va ota-onalarning hamkorlikdagi muhim mas’uliyatli vazifalariga to‘xtalib o‘tgan edilar.

Shu bilan birga I.V. Grosheva, L.G. Evstafeva, D.T. Maxmudova, Sh.B. Nabixanova, S.V. Pak, G.E. Djanpeisova, M.R. Isxakova[7]lar ham bu mavzu yuzasidan “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim muassasasining Davlat o‘quv dasturini ishlab chiqishgan. Bu dasturda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarining har biriga alohida ilmiy-uslubiy yondoshilgan.

NATIJALAR

Bugungi kunda bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishda biz 2020 yil 22 dekabrda qabul qilingan maktabgacha ta’lim va tarbiyaning davlat ta’lim standartlariga ko‘ra ish yuritamiz. Bu standartga ko‘ra bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari quyidagilardan iborat:

- jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o‘qish va yozish malakalari;
- bilish jarayonining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

“Jismoniy rivojlanish va sog‘lom turmush tarzining shakllanishi” sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakunlanganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

o‘z imkoniyatlari va yoshi bilan bog‘liq jismoniy rivojlanish me‘yorlariga mos ravishda jismoniy faollik ko‘rsatadi;

turli harakatchanlik faolligini uyg‘un ravishda va maqsadli bajarishni biladi;

turli hayotiy va o‘quv vaziyatlarida mayda motorika ko‘nikmalaridan foydalanadi;

o‘z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi;

shaxsiy gigiena malakalarini qo‘llaydi;

sog‘lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi;

xavfsiz hayotiy faoliyat asoslari qoidalariga rioya qiladi.

“Ijtimoiy-hissiy rivojlanish” sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga etganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

o‘z «Men»i va boshqa insonlarning hayotiy faoliyat muhitidagi roli to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘ladi;

o‘z hissiyotlarini boshqaradi va ularni vaziyatga mos ravishda ifodalaydi;

o‘zgalarning hissiyotlarini farqlaydi va ularga mos ravishda javob beradi;

kattalar va tengdoshlar bilan vaziyatga mos ravishda muloqot qiladi;

murakkab vaziyatlardan konstruktiv chiqish yo‘llarini topadi.

“Nutq, muloqot, o‘qish va yozish malakalari» sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga etganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

nutqni eshitadi va tushunadi;

o‘z nutqida to‘g‘ri talaffuz, qulay grammatik shakllar va xilma-xil gap konstruksiyalaridan foydalanadi;

ikkinchi tilni o‘rganishga qiziqish namoyon qiladi;

ikkinchi tilni egallash bo‘yicha dastlabki bilimlarini ko‘rsatadi;

badiiy adabiyot asarlariga qiziqish namoyon qiladi;

so‘zning lug‘aviy, bo‘g‘inli va fonetik tuzilishi to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘ladi;

turli ma‘no shakllarini mustaqil ravishda tuzish va so‘zlab berishni biladi;

yo‘zishning dastlabki malakalari va vositalaridan foydalanishni biladi.

Bilish jarayonining rivojlanishi sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga etganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

bilim olishga faol qiziqishni namoyon etadi;

o‘quv va hayotiy faoliyat uchun axborotni mustaqil ravishda topadi va undan foydalanadi;

predmetlar, voqealar va ko‘rinishlar o‘rtasidagi oddiy aloqalarni tushunadi va ularni yaxlit bir butunlik sifatida idrok qiladi;

raqamlar, hisob-kitobni biladi va ularni hayotda qo‘llaydi;

makon, shakl va vaqtga mos ravishda ish tutadi;

elementar matematik hisoblashlarni amalga oshiradi;

atrof muhitdagi voqea-hodisalar va ko‘rinishlarni kuzatadi hamda tadqiq qiladi;

atrof muhitga nisbatan ehtiyotkorona va g‘amxo‘r munosabatni namoyon etadi.

“Ijodkorlik” sohasidagi o‘quv-tarbiyaviy faoliyat yakuniga etganidan so‘ng 6-7 yoshli bola:

san‘at va madaniyatga qiziqish namoyon qiladi;

milliy an‘analarni qadrlaydi va ularni kundalik hayotning bir qismi sifatida idrok etadi;

san‘atning muayyan turini afzal ko‘rishini mustaqil ravishda ifodalaydi;

olingan bilim va ko‘nikmalardan turli hayotiy vaziyatlarda o‘z ijodiy rejalarini tuzish va tatbiq qilish uchun foydalanadi;

insonning dunyoni o‘zgartirishdagi yaratuvchanlik rolini tushunadi. [3]

MUHOKAMA

Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari borasidagi ilmni o‘rganar ekanmiz, bunda rivojlangan Sharq mamlakatlaridan Yaponiya va Xitoyning o‘ziga xos jihatlari borligiga amin bo‘ldik. Masalan, Yaponiyada bu kompetensiyalar maktabgacha tarbiya berishdagi beshta yo‘nalishni o‘z ichiga qamrab olgan bo‘lib, bular quyidagilardan iborat.

- ijtimoiy munosabatlar;
- salomatlik, havfsizlik;
- til;
- atrof muxit;
- his-tuyg‘ularini ifodalash.[8]

Bu yo‘nalishlarning bizning maktabgacha ta‘lim dasturlarimizga ham xos bo‘lgan jihatlari mavjud ekan. Faqatgina nomlanishidagi farqlarni anglashimiz mumkin. Shu bilan birga bizning standartga muvofiq “ijodiy rivojlanish” kompetensiyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Bunga Yaponiya maktabgacha ta‘limida alohida berilmagan ekan. Bolaning ijodiy rivojlanish kompetensiyasiga alohida e‘tibor berish esa katta ahamiyat kasb etadi. Chunki bugungi bolalar istiqboldagi kashfiyotchilar bo‘lishi kutilmoqda. Ularning intellektual salohiyati kelajakdagi mamlakatimiz taraqqiyotini ta‘minlovchi asosiy kuch sifatida e‘tirof etilmoqda va shuning uchun ham juda katta e‘tibor qaratilmoqda.

“Bolalardagi shumtakaliklarni yo‘q qilsangiz, hech qachon donishmandlarni yarata olmaysiz”-deydi, g‘arb olimi Jan Jak Russo. Bu fikrda ham bir hikmat bor. Bola o‘zi qiziqqan o‘yinchoqni o‘ynashi yoki uni buzishi mumkin. Tarbiyachi unda “bu bizniki” degan tushunchani to‘g‘ri shakllantirsa maqsadga muvofiq bo‘ladi.[9, 668-bet] Demak, biz bolalarga qanchalik ko‘p ta‘qiq qo‘ysak, ularning ijodkorligi

shunchalik yo‘qqa chiqaveradi. Aksincha biz ularni to‘g‘ri yo‘naltirgan holda ham tarbiyalashimiz ham ijodkorligini shakllantirishga ko‘maklashishimiz kerak.

Xitoy davlatida maktabgacha ta‘lim tizimi davlat va xususiy muassasalar tomonidan taqdim etilgan. Xitoy Xalq Respublikasi hukumati xususiy maktabgacha ta‘lim muassasalarini har tomonlama rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlaydi. Yosh avlod uchun umumiy ta‘lim dasturi mavjud bo‘lishiga qaramay, davlat va xususiy bolalar bog‘chalarida bolalarni o‘qitish jarayonida ba‘zi farqlar mavjud.

Davlat muassasalarida ta‘lim bolalarni maktabga tayyorlashga va ish bilan tanishtirishga, xususiy maktablar esa bolalarning estetik va madaniy rivojlanishiga ko‘proq e‘tibor qaratadi.[10, 61-bet]

Bugungi kunda bizning mamlakatimizda ham maktabgacha ta‘lim tashkilotlariga bolalarning kengroq qamrab olish maqsadida xususiy maktabgacha ta‘lim tashkilotlari va uy bog‘chalar faoliyatiga katta e‘tibor qaratilmoqda. Lekin Xitoy davlatidan farqli jihati, bizda qabul qilingan davlat standartlari barcha maktabgacha ta‘lim tashkilotlariga, jumladan, davlat va nodavlat maktabgacha ta‘lim tashkilotlariga bir xilda amalga oshirilishi belgilab berilgan.

G.Shopengauer “Har bir bola qisman daho, har bir daho esa qisman boladir” - deb, bejizga aytmagan. Uzluksiz ta‘limning birlamchi, eng asosiy bo‘g‘ini hisoblangan maktabgacha ta‘limda ana shunday daholar tarbiyalanadi. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasining qabul qilinganligining 26 yilligiga bag‘ishlangan tantanali tadbirdagi nutqida: “Farzandlarimizning qobiliyatini ro‘yobga chiqarishga bolalikdan e‘tibor berib, ularning kamoloti uchun barcha imkoniyatlarimizni safarbar etsak, yurtimizdan yana ko‘plab Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug‘beklar etishib chiqadi. Men bunga ishonaman” - degan edi. [11, 633-bet]

XULOSA

Bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirish masalasi hech qachon o‘zining dolzarbligini yo‘qotmaydi. Chunki, *birinchidan*, har qaysi davlat va millat yoki xalq o‘zining avlodini barkamol bo‘lishini eng oliy maqsadlar qatoriga qo‘yadi. *Ikkinchidan*, aholining o‘shish darajasini 1991 yilga nisbatan 2020 yilni oladigan bo‘lsak, mamlakatimiz aholisi 7,4 foizga o‘shgan, rivojlangan Yaponiya davlatida bu ko‘rsatkich 3,5 foizga, Amerika Qo‘shma Shtatlarida 1,8 foizga, rivojlanayotgan qo‘shni Qozog‘iston Respublikasida bu ko‘rsatkich 2,5 foizni, Tojikistonda esa 4,3 foizni tashkil etmoqda.[12] Bu tahlillar mamlakatimizda

aholining o'sish darajasi rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarga nisbatan ham yuqori ekanligini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga O'zbekistonda bugungi kunda Markaziy Osiyo davlatlari bilan solishtirganda ham tug'ilish darajasi yuqori ekanligiga guvoh bo'lmoqdamiz. Demak, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga keladigan bolalarning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini shakllantirishga doir dasturlarni, o'quv-uslubiy adabiyotlarni yanada takomillashtirish talab etiladi. Chunki kechagi va bugungi hamda ertangi bolalarning aqliy rivojlanishida juda katta farqlarni sezayapmiz. *Uchinchidan*, yangi O'zbekiston bugungi kunda o'z oldiga ezgu maqsad-uchinchi Renesansni barpo etishga tayyorgarlik ko'rmoqda. Mana shu maqsadga erishishda bugungi avlodning kuchli, bilimli va dono bo'lishi talab etiladi. Ana shu maqsadlarni amalga oshirish uchun uzluksiz ta'lim tizimi isloh qilinmoqda. Jumladan, maktabgacha ta'lim tizimi tubdan isloh qilindi. Bu tizimni yanada rivojlantirish uchun huquqiy asoslar qabul qilindi va takomillashtirildi.

Xullas, bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalarini ilmiy nuqtai-nazardan o'rganish, uning ilmiy-uslubiy jihatlarini tahlil qilish va bu borada yangiliklarni joriy etish davr talabi hisoblanadi.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasi "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi qonuni. 2019 yil 16 dekabr. <https://lex.uz>.
2. Karimov I.A. (2001) Vatan ravnaqi uchun harbimiz mas'ulmiz. 9-jild. T.: «O'zbekiston», 165-bet. <http://www.ziyouz.com>.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida"gi VMQ 802-sonli qarori. 2020 yil 22 dekabr. <https://lex.uz>.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi "Maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-4312-sonli qarori. <https://lex.uz>.
5. Karimov I.A. (2008) Yuksak ma'naviyat-yengilmas kuch. T.: "Ma'naviyat", 33-34-betlar. <http://www.ziyouz.com>.
6. Prezident Shavkat Mirziyoyevning O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisiga va xalqiga murojaatnomasi. 2020 yil 29 dekabr. <https://president.uz>.
7. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi va YUNESKO hamkorligida. (2018) I.V. Grosheva, L.G. Evstafeva, D.T. Maxmudova, Sh.B.

Nabixanova, S.V. Pak, G.E. Djanpeisova, M.R. Isxakova. “Ilk qadam” maktabgacha ta’lim muassasasining Davlat o‘quv dasturi. Toshkent.

8. Parmonov B.E. (2018) Maktabgacha ta’lim tashkilotida bolalarni tarbiyalashda xorijiy tajribalarning psixologik jihatlari. “Science and Education” Scientific Journal. 350-bet.

9. Kilichova M., Hamrayeva E. (2021) Issues of formation of ecological knowledge and culture in preschool educational institutions. Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR). Impact factor SJIF-7.696/ April, 4, P.668

10. Fazilova D.X (2021) Xorijiy tajribalardan foydalanish va innovatsion texnologiyalar modulidan o‘quv–uslubiy majmua. Jizzax, 2021, 61-bet.

11. Qilichova M. X. (2021) Maktabgacha ta’lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarida ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish usullari. //XXI asr ta’lim tizimida innovatsion va integratsion yondoshuvlar mavzusidagi Xalqaro ilmiy – amaliy onlayn konferensiyasi materiallari. Jizzax, 633-bet.

12. <https://countrymeters.info/ru/> Istoriya naseleniya Uzbekistana (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya Yaponii (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya SSHA (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya Kazaxstana (1951 – 2021g); Istoriya naseleniya Tadjikistana (1951 – 2021g.)